

Szakács Béla Zsolt

Csengersima, református templom

A Szamos jobb oldalán, az ugoctsi főesperességben elterülő falu neve a Simon személynévvel hozható összefüggésbe.¹ Első említése 1327-ből való, amikor Tatár Miklós lányának fiai *Symán* lévő apai részüik negyedét átengedik féltestvéreiknek.² A kismemesi falu birtokosai a továbbiakban az egymással rokon Simai, Szárazberki és Mikolai család. 1336-ban a király Szécsényi Tamás erdélyi vajdának adja a hamis pénzverés miatt megégetett Simai (Szárazberki) László részét,³ amely 1351-ben Csaholyi Jánoshoz kerül. A Mikolaiak 1406-ban a Drágfiakkal is konfliktusba kerülnek simai részüikkel kapcsolatban, de

1. Nézet északkeletről

érdekeiket sikeresen védik meg, és a XIX. század közepéig ők maradnak a fő birtokosok.⁴ A templomra vonatkozó középkori forrás nem ismert.⁵ A hitújítás korától fogva a reformátusok gondoskodnak róla. A XVIII. század elején a Rákóczi-szabadságharc és az 1709-es pestisjárvány miatt a falu elnéptelenedik. 1717-ben a tatárok felgyújtják a templomot, mely ezután 10–12 évig pusztán áll. Újjáépítésére 1729–1734 közt kerül sor. 1761-re keltezhető a templom nyugati előcsarnoka és valószínűleg a nyugati homlokzatára ültetett fa harangtorony is.⁶

Ebben az állapotában látta a templomot Henszlmann Imre, aki Flóris Rómer és Schulcz Ferenc társaságában 1864-ben járt a helységben. Ennek emlékét őrzi Schulcz egy rajza a templom nyugati homlokzatával, kapujával, ablakával, ülőfülkéjével és egyéb részleteivel,⁷ továbbá Henszlmann leírása 1864-es publikációjában.⁸ Ezek a feljegyzések azért különösen értékesek, mert nem sokkal később, 1891-ben repedéseket észleltek a diadalívén, és 1893-ban az életveszélyesnek nyilvánított templomot bezárták. Ezután jelentős beavatkozások történtek az épületen, melynek során fontos középkori részletek tűntek el.⁹ Lényegében ez az állapot maradt fent a XX. század végéig,¹⁰ amikor Juan Cabello vezetésével alapos régészeti kutatások kezdődtek. Ezek tisztázták a templom történetét, melyről a kutató részletes tanulmányban számolt be.¹¹ A teljes műemléki helyreállítás 2000-ben fejeződött be.¹² Ennek alapján a templom a térség jól feldolgozott, mintaszerűen helyreállított középkori emlékei közé sorolható.

A téglából épült templom jelenlegi formájában egy szentélynégyesöghöz csatlakozó, félköríves szentélyből, egyhajós hosszából és előcsarnokból áll, a nyugati kapu fölött ácsolt harangtoronnyal (az alaprajzot l. a szerző *Az Árpád-kori építészet határvidékén...* c. tanulmányában). A félköríves apszis lábazata vakolattal lekerekített zárású. Párkányát idomtéglaiból készült, félköríves motívumok adják, melyek a falsíkban helyezkednek el; ezáltal a látvány kis félköríves fülkesorhoz hasonló. A párkány feletti falazat nagyobb része két középkor utáni fázisból származik, melyek közül a felső modern téglából ké-

szült. A szentélyt két, a restaurálás során kibontott ablak világítja meg, melyek a félköríves fal északkeleti és délkeleti részére esnek; a keleti tengelyben nem létesítettek nyílást. Az ablakok zömök arányúak, rézsús kialakításúak, lezárásuk lekerekített csúcsív.

Az apszishoz csatlakozó, valamivel szélesebb szentélynégyyszög lábazata és párkánya a déli oldalon a szentélyéhez hasonló kialakítású. A szentélynél mintegy 40 cm-rel magasabban elhelyezett párkány fölötti falazatot itt is két fázisban magasították. Északon a lábazat folytatódik, de elmarad a párkány, és a helyreállítás óta egy elbontott északi sekrestye csorbázata látszik. Ugyanitt érzékelhető a sekrestye befalazott ajtaja is. Fölötte újabb, rézsús nélküli, csúcsíves ablak. A déli falon a restaurálás előtt hasonló formájú, a téglafalba tört ablak volt látható, melynek kávján az első vakolat homokos, barna színű volt. Az újabb kialakítású ablakká mellett azonban előkerült egy korábbi, a falazattal egyidős, rézsús, feltehetőleg félköríves ablak maradványa is, melyet rekonstruáltak; ezek szerint ennek a befalazott ablaknak a helyén nyitották a csúcsíveset. Az apszis eredetileg boltozva volt, ennek ívindítása ismert. Belső falában három fülke található: az északi oldalon a nyugati, magasabban elhelyezett, hegyesszögben záródó az építéssel egykorú, míg az ettől jobbra található, hasonló formájú, de alacsonyabban elhelyezett fülke utólag lett kialakítva. Ez utóbbinak megfelelő, de a fallal egykorú a déli falban található fülke is. A szentélynégyyszög déli falában kétülékes ülőfülkét bontottak ki, melynek téglából rakott osztopillére háromlépcsős lábazattal és hasonló fejezettel rendelkezik; a fülkék lezárása háromszögű. Ez az ülőfülke azonban nem az épület eredeti falazatában helyezkedik el, hanem egy, a déli falat megvastagító köpenyezésben. Ehhez a réteghez tartozott a szentélyt a hajótól elválasztó egykori diadálív is, mely mára megsemmisült, de csorbázatát a restaurálásakor láthatóvá tették.

A téglalap alakú hajó falazása nagyrészt egységes, és megegyezik a szentélynégyyszög köpenyezésével. Lábazata rézsús, párkánya nem maradt fent; legfelső téglasorai utólagos magasítás során készültek. Délkeleti sarkához az építéssel egykorú, a déli falra merőleges támpillér csatlakozott,¹³ melyet utóbb 50 cm-rel magasítottak, majd teljesen elbontottak. Ezzel szemben az északkeleti sarokhoz eredetileg a sekrestye nyugati fala támaszkodott, melynek elbontása után itt merőleges támpillért emeltek; később ezt is visszabontották. Ugyanekkor az északi fal közepén is készült egy támpillér, de ma már ez sincs meg. Megvannak azonban a nyugati fal utólagos (bekötés nélküli), átlós helyzetű támpillérei, melyek lépcsőzöttek. Az északnyugati sarok teljesen újjáépített. Ablakok csak a déli falon találhatók. A nyugati részen egy keskeny, félköríves, rézsús ablak helyezkedik el, meglehetősen ma-

2. A rekonstruált nyugati kapu

gasan elhelyezve. A fal közepén és keleti felén egy-egy nagyméretű, szegmensíves ablak található. Ezek merőleges kávján két meszelés nyoma maradt meg, melyek közül a második megegyezett a szentélynégyyszög déli ablakának kávján fellelt barna meszeléssel. A templom nyugati homlokzatán nyílik egyetlen kapuja. Itt a restaurálás előtt egy szegmensíves kapu nyílt. Ez egy széles, a homlokzat középső harmadát kitevő kapuépítménybe mélyed, melyet eredetileg háromlépcsős bélietes kapu számára létesítettek. Ennek nem volt fejezete, sem lábazata. A feltáráskor az ívindítás 30–35 cm-es darabja is előkerült. A jelenlegi, csúcsíves záródással rekonstruált kapu lényegében megfelel az átalakítás előtt, 1864-ben Schulcz Ferenc által felvett rajzon látható állapotnak.¹⁴ Ezen a kapuépítmény háromszögű oromzatos lezárása is látszik, amelyet különben takar a portikusz.

A feltárások és a falkutatás során nyert megfigyelések alapján a templom építéstörténetét Juan Cabello meggyőzően rekonstruálta. A középkort követő fázisokhoz tartozik a nyugati kapu átalakítása, a déli oldal két nagyobb ablaka, az apszis boltozatának és a diadálívnek az

3. A szentély nézete

elbontása, a szentély és a szentélynégyyszög felmagasítása, a déli és északi támpillérek lebontása,¹⁵ az apszis ablakainak és fülkéinek a befalazása. Mindez az 1893 utáni be-

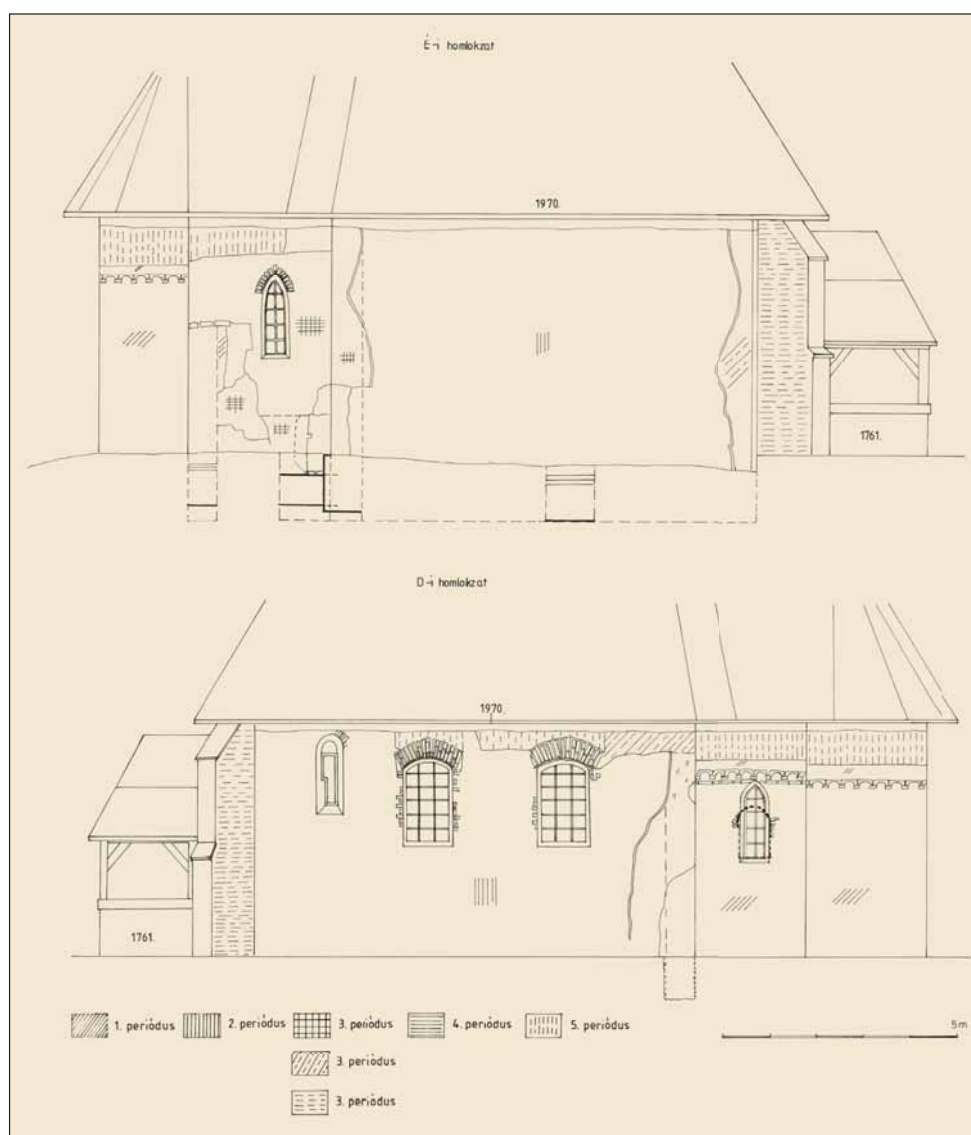
4. Ülőfülke a szentély déli falában

avatkozáshoz köthető. A szentélynégyyszög déli ablaka szintén újkori, de ennek első meszelése a déli hajóablakok második meszelésrétegével egyezik, tehát az 1890-es évek munkálatai során az ennek helyén álló ablakot előbb befalazták, majd valamivel később, mikor a szószéket az északi oldalról áthelyezték a délire, helyén új, keskenyebb, de magasabb ablakot nyitottak. Még a XIX. század előtt, vélhetőleg az 1729–1734-es helyreállításkor falazták újra az északkeleti hajósarkot, és létesítették a nyugati és északi támpilléreket; az északkeleti nyilván a lebontott sekrestyefal támasztóerejét volt hivatva pótolni. A szentélynégyyszög ehhez kapcsolódó északi falát is jórészt újrarakták, benne csúcsíves lezárású ablakkal.

Ha ezektől az utólagos átalakításoktól eltekintünk, a középkori templom két állapotát rekonstruálhatjuk. Az elsőhöz tartozik a félköríves, boltozott apszis, melyhez eredetileg a mai szentélynégyyszög járult hajóként. Ennek oldalfalai azonban a maiaknál mintegy kétszeres hosszabbak voltak, nyugati zárófalának alapozását a mai hajóban találta meg Juan Cabello. Ennek alapján az egykori kis méretű templom hajója 4,25 m hosszú és 4,5–5,1 m széles volt; az eredeti falmagasság 5,5 m lehetett. A szentélyt és a hajót idomtégglábol készült félköríves párkány zárta le, az apszis falán két, a hajó déli oldalán egy ablak maradt meg, mely utóbbit talán egy második is kiegészítette.¹⁶ A bejárat vélhetőleg a nyugati falon volt, de ez

nem bizonyítható. A szentélyfalban csúcsíves falfülkék készültek. Juan Cabello az alaprajzi formák alapján (Nyírtét, Székely és Nyírmihálydi, valamint a szomszédos területeken feltárt félköríves szentélyű templomok említésével) a XII–XIII. század fordulójára tette az építést, és a XII. század végén már biztosan birtokló Sima–Mikolai–Szárászberki rokonsághoz kötötte.¹⁷ Önmagában az alaprajz csak meglehetősen tág keretek közt használható datálásra. A szentély ablakainak átlós elhelyezése az említett három, félköríves apszisú, fennmaradt templomhoz hasonló – még akkor is, ha a székelyi analógia azóta elavult.¹⁸ Maguk a rézsűs ablakok jellemzően román formák, melyeket azonban a XIII. században, sőt, még ezután is alkal-

maztak.¹⁹ Itt megfigyelhető kialakításuk, mely a záradékok enyhén megemeli, s ezzel a csúcsívhez közelíti, inkább késői datálást sugall. Magasabb reprezentációs igényről tanúskodik a párkány, mely ebben a formában egyedülálló: a félköríves párkány jelesebb épületeknél előforduló, egyszerű eszközökkel megvalósított, a falsíkba süllyesztett változatáról van szó, mely inkább a XIII. századra vall. Még több segítséget jelent a szentségfülkék kialakítása: ezek csúcsíves jellegű lezárása a XIII. század előtt nem valószínű, de annak is inkább a közepére, második felére mutat. Ennek alapján az építetőket valóban a Simai család és rokonai közt kereshetjük, de a birtoklástörténet valamilyen későbbi fokán, a XIII. század közepe táján.

5. Az északi és déli homlokzat az építési periódusokkal

Az épület jelentős bővítése azzal járt, hogy a régi hajó egy részét megőrizték szentélynégyyszögnek, és ehhez csatoltak egy nagyméretű hajót, valamint a szentélynégyyszög északi oldalához egy sekrestyét. Az új építkezés sem nélkülözte a díszítőelemeket. A déli hajófal ablakainak formája sajnos nem ismert; az egyetlen, de a karzat miatt magasabbra helyezett és speciális kialakítású ablak félköríves és rézsús, de a szentélyablakoknál keskenyebb, régiebb. Az apszisban létesített új szentélyfülke formája a korábbiakat követi. A legrosszabb elem a szentélynégyyszög déli köpenyezett falában elhelyezett ülőfülke.²⁰ Ez a téglalapítmény eszközeivel a faragott kő ülőfülkéket imitálja. Egy további fontos, ma már csak részlegesen vizsgálható részlet a nyugati kapu. A csúcsíves, fejezet nélküli, lépcsős bélletű, háromszögű kapuépítménybe illeszkedő kapu határozottan késő Árpád-kori jellegű, mely összevethető a gacsályi és a székelyi templom nyugati kapujával.²¹ A templomon támpillért csak a délkeleti

sarokban, a falra merőlegesen alkalmaztak, amely a sekrestyével együtt a (mára elpusztult) diadalív megtámasztására szolgált; úgy tűnik, az apsziskupola kivételével a templom soha nem volt boltozva. Ezek a részletek az Árpád-kori hagyományok továbbéléséről, ugyanakkor az ülőfülke révén újabb igényekről tanúskodnak, mely a bővítés korát a XIV. századra, de annak inkább első felére, második negyedére, esetleg közepére valószínűsítik. A falu birtoklástörténetében 1336-ban és 1351-ben bekövetkező változások hatással lehetnek a helyi viszonyok közt igényesnek mondható átépítésre, ha nem is feltétlenül az új tulajdonosok beavatkozása révén, hanem inkább a régiek azon törekvésével összhangban, hogy ősi birtokukhoz való jogukat még szemléletesebbé tegyék.

A fényképeket Mudrák Attila, a rajzot Arnóti Zsuzsanna és Kárpáti János készítette.

JEGYZETEK

- ¹ NÉMETH 2008. 265.; KISS L. 1988. I.: 317.
² ZICHY OKM. I.: 304-305.; AO KL. XI.: 308.; EO II.: 221.: No 600.
³ AO III.: 282.; AO KL. XX.: 303.
⁴ NÉMETH 2008. 266. és BOROVSKY 1908. 150.
⁵ KERNY–THALER 2008. 82. – úgy tudja, hogy 1237-ben egyházasközpont hely, ami vélhetőleg a Szirmay Antal által említett, de hitelt nem érdemlő, 1237-re keltezett végrendeleten alapul, mely szól a „Symában lévő Szent Egyháznak” tett adományról is. Ld.: SZIRMAY 1809/1810. I.: 4–5., II.: 218–209., 178. §.
⁶ MMT X.: 366. (Tombor Ilona) a Historia Domus és Buday Károly lelkész 1930-as években készült kézírata alapján. Ld. még: CABELLO 2001. 406–407.
⁷ KÖH Tervtár, ltsz.: 30414. – GERECE 1906. 774. úgy tudja, hogy Henszlmann Imre hagyatékában alaprajz és csúcsíves papizék vázlata is volt (ez utóbbi rajta van az ismert rajzon, az előbbi pedig az 1864-es publikációban megjelent alapjául szolgált).
⁸ HENSZLMANN 1864. 133–134., 137., 151–153.
⁹ Ezt az átalakítást Genthon Istvánnál 1896-os datálású. GENTHON 1961. 51.
¹⁰ Nem tekintve olyan beavatkozásokat, mint az 1928-as tetőcsere, a kazettás mennyezet restaurálása 1959–1973 közt és a partbiztosítás 1960-ban. MMT X.: 366. (Tombor Ilona). Egy 1971-re datált magasítást és talán ugyanekkor végzett külső vakolatlevertést és újravakolást észleltek, ld.: CABELLO 2001. 390., 395. A rajzokon (5. és 8. kép) a magasítás 1970-es évszámot visel.
¹¹ CABELLO 2001. 389–410.
¹² KERNY–THALER 2008. 85.
¹³ A támpillér és a hajófal alapozása ugyan nem volt kötésben, de a felmenő falazatuk igen, ld.: CABELLO 2001. 396.

- ¹⁴ KÖH Tervtár, ltsz.: 30414. A rajzon az ívek csúcsíves záródása nem egyértelmű, de az ívek meredek vezetése erre utal. Henszlmann kifejezetten csúcsíves kapuról ír (HENSZLMANN 1864. 152.). A jelenlegi rekonstrukció, ahogy Schulcz rajza is, a bélletet háromlépcsősnek mutatja, míg az egykorú alaprajzon ez négylépcsős (uo., 134.). Szókratész Péter rekonstrukciós rajza inkább az utóbbi változatnak felel meg, ld.: CABELLO 2001. 405.
¹⁵ A hajó délkeleti és az északi fal középső támpillére még szerepel Henszlmann 1864-ben közölt alaprajzán (HENSZLMANN 1864. 134.), ezek tehát ezután tűntek el; ellenben az északi támpillér már ezen sincs rajta, ami vagy a rajzoló mulasztása, vagy ennek elbontása már 1864 előtt megtörtént.
¹⁶ A rekonstrukciós rajzon két déli ablak szerepel, Cabello szövege két-három ablakról tesz említést, ld.: CABELLO 2001. 403., 15. kép.
¹⁷ CABELLO 2001. 404–405.
¹⁸ Időközben a székelyi templomról Juan Cabello és Németh Péter 2007-es kutatása megállapította, hogy a szentély a XVIII. századból származik. SIMON 2010. 293., 4. ábra.
¹⁹ A Vas megyei Szócén azok a falszakaszok, melyeken félköríves ablakok találhatók, a XV. századi átépítéskor készültek, mivel ekkor a templom hajóját is szélesítették. A faragványok ugyan tényleg nem késő gótikusak, hanem az előző templomból használták fel őket másodlagosan. De még eredeti állapotukban sem tarthatjuk őket Árpád-koriaknak, mivel az első, egyhajós, egyenes szentélyzáródású templomot is a XIV. századra datálta a régész (P. Hajmási Erika). LAHU 6.: 435–454.; VALTER 2004. 185–187.
²⁰ Ennek kegyúri ülőfülke megnevezése nem indokolt, valószínűbb, hogy papi ülőfülkéről van szó, vö.: CABELLO 2001. 400. és 13. kép.
²¹ A gacsályi templomról ld. e kötetben Juan Cabello és Simon Zoltán írását! A székelyi templom nyugati részét Juan Cabello és Németh Péter a XV. századra tették, ld.: SIMON 2010. 293.